

**AXSIKENTDAN AGRAGACHA: BOBUR DAVLAT BOSHQARUVI
MODELINING TRANSFORMATSIYASI VA UNDA FARG‘ONA
DAVLATCHILIK TAJRIBASINING MEROSIYLIGI**

Karimov Azizbek Avazboy o‘g‘li

Namangan davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

E-mail: karimovazizbek629@gmail.com

Telefon: +998 93 125 19 97

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21036602>

Annotatsiya: Maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur davlat boshqaruvi modelining Farg‘ona mulkidan Kobul orqali Shimoliy Hindistongacha bo‘lgan tadrijiy transformatsiyasi tahlil etiladi. Axsikent va Andijon siyosiy muhitida shakllangan turkiy-temuriy boshqaruv an‘analarining Boburiylar saltanati ma‘muriy tizimiga ko‘chish jarayoni manbashunoslik nuqtai nazaridan yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Axsikent, Farg‘ona mulki, Bobur, Agra, Boburiylar saltanati, davlat boshqaruvi, temuriy an‘analar, suyurg‘ol, devon, transformatsiya, merosiylik.

Аннотация. В статье анализируется поэтапная трансформация модели государственного управления Захириддина Мухаммада Бабура от Ферганского удела через Кабул до Северной Индии. С источниковедческой точки зрения освещается процесс перехода тюрко-тимуридских традиций управления, сформировавшихся в политической среде Ахсикента и Андижана, в административную систему империи Бабуридов.

Ключевые слова: Ахсикент, Ферганский удел, Бабур, Агра, империя Бабуридов, государственное управление, тимуридские традиции, суюргал, диван, трансформация, преемственность.

Abstract. The article analyzes the gradual transformation of Zahiriddin Muhammad Babur’s model of state governance from the Fergana appanage

through Kabul to Northern India. From the perspective of source studies, it examines the transfer of Turkic-Timurid administrative traditions, formed in the political environment of Akhsikent and Andijan, into the administrative system of the Mughal Empire.

Keywords: Akhsikent, Fergana appanage, Babur, Agra, Mughal Empire, state governance, Timurid traditions, suyurghal, divan, transformation, continuity.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, milliy davlatchilik tarixini xolis va ilmiy asosda o‘rganish davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Prezident Sh.M. Mirziyoyev ta’kidlaganidek, uchinchi Renessans poydevorini yaratish yo‘lida ajdodlarimizning boy ma’naviy va davlatchilik merosini chuqur tadqiq etish hamda yosh avlodga yetkazish dolzarb vazifa hisoblanadi¹. Bu borada Zahiriddin Muhammad Bobur (1483–1530) shaxsiyati va u asos solgan Boburiylar saltanatining davlatchilik tajribasi alohida ahamiyat kasb etadi. Zero, Bobur Movarounnahr va Xurosondagi temuriy davlatchilik an‘analarini Hindiston sharoitiga moslashtirib, uch asrdan ortiq yashagan qudratli saltanatning ma’muriy poydevorini yaratdi.

Mazkur jarayonning boshlang‘ich nuqtasi Farg‘ona vodiysi, xususan, Axsikent shahri bilan bog‘liqdir. Arxeologik tadqiqotlar Axsikentning antik davrdan boshlab Farg‘ona vodiysining yirik siyosiy-ma’muriy markazi bo‘lib kelganini tasdiqlaydi². XV asrning ikkinchi yarmida bu shahar temuriy Umarshayx Mirzo (1469–1494) boshqargan Farg‘ona mulking poytaxti sifatida mintaqaviy davlatchilik tizimida muhim o‘rin tutgan. Boburning o‘zi “Boburnoma”da otasining qarorgohi bo‘lmish Axsini batafsil ta’riflab, uning mustahkam qo‘rg‘oni, ariqlar bilan kesilgan jarliklari va strategik mavqeini alohida qayd etadi³.

¹ Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – B. 87.

² Анарбаев А.А. Ахсикент – столица древней Ферганы. – Ташкент: Tafakkur bo‘stoni, 2013. – S. 412.

³ Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma / Nashrga tayyorlovchi P. Shamsiyev. – Toshkent: Sharq, 2002. – B. 45.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, tarixshunoslikda Boburning Hindistondagi faoliyati keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, uning davlat boshqaruvi modelining genezisi — ya’ni Farg‘ona mulkida orttirilgan ilk davlatchilik tajribasining keyingi bosqichlarga ta’siri masalasi maxsus tadqiqot obyekti bo‘lmagan. Holbuki, Agra taxtida o‘tirgan Bobur qo‘llagan boshqaruv usullarining ko‘pchiligi aynan Axsikent–Andijon siyosiy maktabida shakllangan edi. Ushbu maqolaning maqsadi Bobur davlat boshqaruvi modelining uch bosqichli — Farg‘ona, Kobul va Hindiston — transformatsiyasini yaxlit jarayon sifatida tahlil etish hamda unda Farg‘ona davlatchilik tajribasining merosiylik darajasini aniqlashdan iborat.

XV asr oxirida Farg‘ona mulki Temuriylar davlatining sharqiy chegara viloyati sifatida o‘ziga xos siyosiy tuzilmaga ega edi. V.V. Bartold qayd etganidek, Farg‘ona vodiysi o‘zining geografik yopiqqligi va iqtisodiy salohiyati tufayli mustaqil siyosiy birlik sifatida faoliyat yuritish imkoniyatiga ega bo‘lgan. Umarshayx Mirzo davrida mulk markazi Axsikent bo‘lib, bu yerda to‘laqonli temuriy saroy apparati — devon, beklar kengashi, harbiy qo‘shin va soliq tizimi mavjud edi. Yosh Bobur aynan shu muhitda davlat boshqaruvining amaliy ko‘nikmalarini egalladi.

Amerikalik tadqiqotchi S.F. Deyl Boburning siyosiy dunyoqarashi shakllanishida Farg‘ona davridagi uch omil — temuriy sulolaviy legitimlik g‘oyasi, chingiziy-turkiy harbiy an‘analar va islomiy boshqaruv me‘yorlarining sintezi hal qiluvchi rol o‘ynaganini ta’kidlaydi⁴. Darhaqiqat, 1494-yilda otasi vafotidan so‘ng o‘n ikki yoshida taxtga o‘tirgan Bobur dastlabki kunlardan oq murakkab siyosiy vaziyatga duch keldi: Sulton Ahmad Mirzo va Sulton Mahmudxon qo‘shinlari Farg‘ona mulkiga ikki tomondan bostirib kirgan edi. Bu sharoitda yosh hukmdor beklar kengashiga tayanish, kuchlar muvozanatini saqlash va diplomatik manyovr qilish san’atini egallashga majbur bo‘ldi.

⁴ Dale S.F. The Garden of the Eight Paradises: Bābur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483–1530). – Leiden: Brill, 2004. – P. 67.

“Boburnoma”da muallif Farg‘ona mulkining ma’muriy tuzilishi haqida qimmatli ma’lumotlar beradi. Asarda mulk hududidagi yetti shahar — Andijon, O‘sh, Marg‘ilon, Isfara, Xo‘jand, Konibodom va Aysi alohida ta’riflanib, ularning har birida hokimlar, dorug‘alar va soliq amaldorlari faoliyat yuritgani ko‘rsatiladi⁵. Bu ma’lumotlar XV asr oxiridagi Farg‘ona davlatchiligi ikki pog‘onali — markaziy saroy va mahalliy hokimliklar tizimidan iborat bo‘lganini ko‘rsatadi. Shuningdek, mulkda suyurg‘ol instituti keng qo‘llanilgan: xizmat ko‘rsatgan beklarga yer-mulk va soliq yig‘ish huquqi in’om etilgan.

Boburning Farg‘ona davridagi siyosiy tajribasining yana bir muhim jihati — mo‘g‘ul omili bilan munosabatlar edi. Mirzo Muhammad Haydar “Tarixi Rashidiy” asarida Boburning ona tomondan bobosi Yunusxon avlodlari bilan murakkab ittifoqchilik munosabatlari Farg‘ona siyosatining doimiy unsuri bo‘lganini ko‘rsatadi⁶. Bu tajriba Boburga turli etnik-siyosiy guruhlar — turkiy beklar, mo‘g‘ul navkarlari, tojik dehqon aholisi va shahar ulamolari manfaatlarini muvofiqlashtirish ko‘nikmasini berdi. Aynan shu ko‘nikma keyinchalik Hindistonning ko‘p millatli muhitida boshqaruvni tashkil etishda asqotdi.

1494–1504-yillar oralig‘ida Bobur Farg‘ona va Samarqand uchun olib borgan kurashlar davomida davlat boshqaruvining inqirozli sharoitdagi usullarini ham o‘zlashtirdi. U ikki marta Samarqandni egallab, ikki marta yo‘qotdi; Axsikent uchun Sulton Ahmad Tanbal bilan kurashda mag‘lubiyatga uchradi. S.A. Azimdjanova ta’kidlaganidek, aynan shu mag‘lubiyatlar Boburni an’anaviy temuriy udel (mulk) tizimining zaif tomonlarini — beklarning markazdan qochuvchi intilishlari va sulolaviy parchalanish xavfini chuqur anglashga olib keldi⁷. Bu xulosa uning keyingi davlatchilik faoliyatida markazlashgan boshqaruvga intilishning g‘oyaviy asosini tashkil etdi.

⁵ Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Sharq, 2002. – B. 52.

⁶ Mirzo Muhammad Haydar. Tarixi Rashidiy / Forsiydan A. O‘rinboyev tarjimai. – Toshkent: Sharq, 2010. – B. 214.

⁷ Азимджанова С.А. Государство Бабура в Кабуле и в Индии. – Москва: Наука, 1977 – С. 38.

1504-yilda Kobulni egallagan Bobur o‘z davlatchilik faoliyatining ikkinchi — o‘tish bosqichiga qadam qo‘ydi. Kobul mulki Farg‘onadan farqli o‘laroq, etnik jihatdan yanada xilma-xil — afg‘on qabilalari, hazoralar, tojiklar va turkiy guruhlar istiqomat qiluvchi hudud edi. “Boburnoma”da muallif Kobul viloyatida o‘n bir-o‘n ikki tilda so‘zlashilishini qayd etib, bu hududni boshqarish uchun alohida yondashuv zarurligini ta’kidlaydi⁸. Shu tariqa Bobur Farg‘onada orttirilgan boshqaruv tajribasini yangi sharoitga moslashtirishga kirishdi.

Kobul davrida Bobur boshqaruv modelining uchta muhim yangiligi shakllandi. Birinchidan, qabilaviy aristokratiya bilan munosabatlarning yangi tizimi: afg‘on qabilalariga nisbatan kuch ishlatish va murosaviy kelishuv usullari uyg‘unlashtirildi. Ikkinchidan, soliq tizimi tartibga solinib, savdo yo‘llaridan olinadigan boj davlat xazinasining asosiy manbaiga aylantirildi. U. Tekston ta’kidlaganidek, Kobulning Hindiston–Movarounnahr savdo yo‘lidagi strategik mavqei Boburga karvon savdosini davlat daromadining barqaror manbai sifatida tashkil etish imkonini berdi⁹. Uchinchidan, harbiy islohotlar — qo‘shinning o‘t ochar qurollar bilan ta’minlanishi boshlandi.

Muhim jihati shundaki, Kobulda Bobur o‘z saroyini aynan Farg‘ona–Samarqand andozasida tashkil etdi. S.A. Azimdjanovalarning tadqiqotlariga ko‘ra, Kobul devonida temuriy saroy lavozimlari — devonbegi, parvonachi, eshikog‘a, qo‘rchiboshi kabi mansablar saqlanib qoldi va ularga asosan Movarounnahrda kelgan beklar tayinlandi¹⁰. Bu holat Farg‘ona davlatchilik an‘analarining bevosita tashuvchilari — andijonlik, axsikentlik va samarqandlik xizmatkorlar Bobur davlatining kadrlar o‘zagini tashkil etganini ko‘rsatadi. Shu ma’noda Kobul davlati temuriy boshqaruv modelining ko‘chma, moslashuvchan varianti edi.

⁸ Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Sharq, 2002. – B. 168.

⁹ Thackston W.M. The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor. – New York: Oxford University Press, 1996. – P. 224.

¹⁰ Azimdjanova S.A. Gosudarstvo Babura v Kabule i v Indii. – Moskva: Nauka, 1977. – S. 64.

R. Folts o‘z tadqiqotida Boburiylar davlatining Markaziy Osiyo bilan aloqalarini tahlil etar ekan, Kobul davrini “temuriy davlatchilikning Hindistonga ko‘chishidagi ko‘prik bosqichi” deb baholaydi¹¹. Darhaqiqat, 1504–1526-yillar mobaynida Bobur Movarounnahrni qaytarish umidini saqlagan holda, ayni paytda janubga — Hindistonga yurishlar uchun tayyorgarlik ko‘rdi. Bu davrda u Farg‘onada o‘zlashtirgan harbiy taktikani takomillashtirib, Usmonli mutaxassislari yordamida to‘p-miltiq texnologiyalarini o‘zlashtirdi.

1526-yilgi Panipat jangidan so‘ng Dehli sultonligi hududlarini egallagan Bobur davlat qurilishining uchinchi — yakuniy bosqichiga o‘tdi. J.F. Richards ta’kidlaganidek, Bobur Hindistonga shunchaki istilochi sifatida emas, balki temuriy davlatchilik g‘oyasi va boshqaruv texnologiyalarining tashuvchisi sifatida kirib keldi¹². Agrani poytaxt etib tanlagan Bobur bu yerda Movarounnahr andozasidagi saroy, devon va harbiy-ma’muriy tizimni joriy etishga kirishdi. Shu tariqa Axsikentda boshlangan davlatchilik tajribasi Agra taxtida o‘zining yetuk shakliga yetdi.

Bobur Hindistonda qo‘llagan boshqaruv modelining birinchi tamoyili — hududlarni ishonchli beklarga vaqtinchalik boshqaruvga topshirish (iqto-suyurg‘ol tizimining rivojlantirilgan shakli) edi. “Boburnoma”da qayd etilishicha, Panipat g‘alabasidan so‘ng Dehli, Agra va boshqa viloyatlar xizmat ko‘rsatgan beklarga — ko‘pchiligi Farg‘ona va Kobul davridan beri unga sodiq bo‘lgan amirlarga taqsimlab berildi¹³. Bu tizim mohiyatan Umarshayx Mirzo davrida Farg‘ona mulkida amal qilgan boshqaruv usulining kengaytirilgan varianti bo‘lib, keyinchalik Akbar davrida mansabdorlik tizimiga asos bo‘ldi.

Ikkinchi tamoyil — mahalliy aholi bilan munosabatlarda pragmatik bag‘rikenglik siyosati edi. V. Erskin ta’kidlaganidek, Bobur hind zamindorlari va

¹¹ Foltz R. Mughal India and Central Asia. – Karachi: Oxford University Press, 1998. – P. 23.

¹² Richards J.F. The Mughal Empire (The New Cambridge History of India, I.5). – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – P. 8.

¹³ Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Sharq, 2002. – B. 276.

rojalarini o‘z mavqelarida saqlab qolib, ulardan faqat soliq to‘lash va sodiqlik talab qildi, bu esa yangi saltanatning ijtimoiy tayanchini kengaytirdi¹⁴. Bu yondashuvning ildizlari ham Farg‘ona tajribasiga borib taqaladi: Bobur yoshligidanoq turli etnik va diniy guruhlar — ko‘chmanchi mo‘g‘ullar, o‘troq tojiklar, turkiy beklar bilan murosali munosabatlar o‘rnatish davlat barqarorligining sharti ekanini anglagan edi.

Uchinchi tamoyil — markaziy devon apparatining ustuvorligi. D. Streusand Boburiylar davlatining shakllanishini tahlil etar ekan, Bobur va Humoyun davridagi boshqaruv tizimi asosan temuriy-xurosoniy devonchilik an‘analariga tayanganini, Akbar islohotlari esa shu poydevor ustiga qurilganini ko‘rsatadi¹⁵. Boburning Agradagi devonida moliya (devoni vazorat), harbiy ishlar (devoni arz) va yozishmalar (devoni insho) bo‘limlari faoliyat yuritgan bo‘lib, bu tuzilma Axsikent va Kobul saroylaridagi tizimning bevosita davomi edi.

Farg‘ona merosining yana bir yorqin ko‘rinishi — Boburning shaharsozlik va obodonchilik faoliyatida namoyon bo‘ldi. Abul Fazl “Ayini Akbariy”da Bobur asos solgan bog‘lar, hammomlar va suv inshootlari saltanat obodonchilik an‘analarining boshlang‘ich nuqtasi bo‘lganini qayd etadi¹⁶. Boburning Agra atrofida barpo etgan “Bog‘i Hasht Behisht” va boshqa chorbog‘lari kompozitsion jihatdan Farg‘ona vodiysi va Samarqand bog‘-saroy an‘analarini takrorlar edi. Bu holat davlatchilik merosiyligining nafaqat ma‘muriy, balki madaniy-ramziy jihatlarini ham qamrab olganini ko‘rsatadi.

Boburiylar davlatining Markaziy Osiyo bilan iqtisodiy aloqalari ham Farg‘ona davridan meros bo‘lib qolgan tasavvurlar asosida yo‘lga qo‘yildi. S. Levi tadqiqotlarida ko‘rsatilishicha, XVI asrdan boshlab Hindiston–Movarounnahr karvon savdosi misli ko‘rilmagan darajada kengaydi va bu jarayonda Boburiylar

¹⁴ Erskine W. A History of India under the Two First Sovereigns of the House of Taimur, Báber and Humáyun. Vol. I. – London: Longman, 1854. – P. 437.

¹⁵ Streusand D.E. The Formation of the Mughal Empire. – Delhi: Oxford University Press, 1989. – P. 33.

¹⁶ Abul Fazl Allami. The Ā’in-i Akbarī / Transl. by H. Blochmann. Vol. I. – Calcutta: Asiatic Society of Bengal, 1873. – P. 12.

ma'muriyatining savdo yo'llarini himoya qilish siyosati hal qiluvchi rol o'ynadi¹⁷. Bu siyosatning ildizi Boburning yoshligida Axsikent–Andijon karvon yo'llarida kuzatgan tajribasiga borib taqaladi.

Bobur davlat boshqaruvi modelining transformatsiyasini o'rganishda birlamchi manbalar majmuasi hal qiluvchi ahamiyatga ega. B.A. Ahmedov ta'kidlaganidek, “Boburnoma” o'zining xolisligi, faktik boyligi va muallifning shaxsiy ishtiroki bilan XV–XVI asrlar Movarounnahr, Xuroson va Hindiston tarixining tengsiz manbasi hisoblanadi¹⁸. Asarning Farg'ona qismida davlat boshqaruvi, soliq tizimi, harbiy tashkilot va saroy hayotiga oid ma'lumotlar Hindiston qismidagi tegishli ma'lumotlar bilan qiyoslanganda, boshqaruv modelining tadrijiy rivojlanish dinamikasini kuzatish imkonini beradi.

“Boburnoma” ma'lumotlarini “Tarixi Rashidiy”, “Humoyunnoma”, “Akbarнома” va “Ayini Akbariy” asarlari bilan qiyosiy o'rganish manbashunoslik tahlilining asosiy yo'nalishini tashkil etadi. Shuningdek, A. Beverij va U. Tekston tarjimalari hamda S.F. Deyl, J.F. Richards, D. Streusand monografiyalari mavzuni xalqaro ilmiy kontekstga olib chiqadi.

O'tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi. Birinchidan, Bobur davlat boshqaruvi modeli uch bosqichli tadrijiy transformatsiyani bosib o'tdi: Farg'ona bosqichida (1494–1504) temuriy udel boshqaruvining asosiy institutlari o'zlashtirildi; Kobul bosqichida (1504–1526) bu model ko'p etnosli muhitga moslashtirilib, harbiy-texnik jihatdan yangilandi; Hindiston bosqichida (1526–1530) esa u keng imperiya miqyosida qo'llanilib, keyingi Boburiy islohotlarning poydevoriga aylandi.

Ikkinchidan, Axsikent–Andijon siyosiy muhitida shakllangan davlatchilik tajribasi — beklar kengashi bilan ishlash, suyurg'ol taqsimoti, etnik-diniy guruhlar muvozanatini saqlash, devon apparati va karvon savdosini himoya qilish an'analari

¹⁷ Levi S.C. The Indian Diaspora in Central Asia and Its Trade, 1550–1900. – Leiden: Brill, 2002. – P. 91.

¹⁸ Ahmedov B.A. O'zbekiston tarixi manbalari. – Toshkent: O'qituvchi, 2001. – B. 218.

— Agra davlatchiligida bevosita davom ettirildi. S.F. Deyl haqli ta’kidlaganidek, Boburiylar saltanati mohiyatan “Temuriylar davlatining Hindiston tuprog‘idagi qayta tug‘ilishi” bo‘lib, uning ildizlari Movarounnahr va Farg‘ona davlatchilik madaniyatiga borib taqaladi¹⁹.

Uchinchidan, mazkur mavzu Axsikentning mintaqaviy davlatchilik tizimidagi o‘rnini jahon tarixi miqyosida baholash imkonini beradi: Farg‘ona vodiysining bu qadimiy poytaxti nafaqat mahalliy siyosiy markaz, balki Janubiy Osiyoda uch asr hukm surgan buyuk saltanat asoschisining davlatchilik maktabi bo‘lib xizmat qildi. Bu xulosa Axsikent merosini xalqaro ilmiy muomalaga kengroq olib kirish zarurligini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 464 b.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma / Nashrga tayyorlovchi P. Shamsiyev. – Toshkent: Sharq, 2002. – 336 b.
3. Mirzo Muhammad Haydar. Tarixi Rashidiy / Forsiydan A. O‘rinboyev tarjimasini. – Toshkent: Sharq, 2010. – 720 b.
4. Abul Fazl Allami. The Ayini Akbariy / Transl. by H. Blochmann. Vol. I. – Calcutta: Asiatic Society of Bengal, 1873. – 718 p.
5. Ahmedov B.A. O‘zbekiston tarixi manbalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001. – 384 b.
6. Анарбаев А.А. Ахсикент – столица древней Ферганы. – Ташкент: Tafakkur bo‘stoni, 2013. – 532 c.
7. Азимджанова С.А. Государство Бабура в Кабуле и в Индии. – Москва: Наука, 1977. – 176 c.
8. Бартольд В.В. Сочинения. Т. III. – Москва: Наука, 1965. – 712 c.

¹⁹ Dale S.F. The Garden of the Eight Paradises. – Leiden: Brill, 2004. – P. 459.

9. Dale S.F. The Garden of the Eight Paradises: Babur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483–1530). – Leiden: Brill, 2004. – 540 p.
10. Erskine W. A History of India under the Two First Sovereigns of the House of Taimur, Baber and Humayun. Vol. I. – London: Longman, 1854. – 560 p.
11. Foltz R. Mughal India and Central Asia. – Karachi: Oxford University Press, 1998. – 190 p.
12. Levi S.C. The Indian Diaspora in Central Asia and Its Trade, 1550–1900. – Leiden: Brill, 2002. – 320 p.
13. Richards J.F. The Mughal Empire (The New Cambridge History of India, I.5). – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – 320 p.
14. Streusand D.E. The Formation of the Mughal Empire. – Delhi: Oxford University Press, 1989. – 206 p.
15. Thackston W.M. The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor. – New York: Oxford University Press, 1996. – 554 p.